

MOŽNOSTI TEXTU

MIROSLAV PETŘÍČEK, Ústav filosofie a religionistiky FF, Univerzita Karlova, Praha, ČR

PETŘÍČEK, M.: The Potential of a Text
FILOZOFIA 66, 2011, No 7, p. 683

The paper offers a brief history of French theory of text (Julia Kristeva, Roland Barthes) from the conception of the text as a stable repository of the materiality of the signifier to the notion of the text as a field of production (becoming, significance). This development necessarily transforms the definition of the theory as well as the basic idea of the coherence of the text. But just from this perspective it is possible to see the new concept of text as a picture of our contemporary world. The text is, in this sense, a model of our world.

Keywords: Text – Theory of text – Signification and significance – French New Novel – World as a text

Text je jednak objekt určitého teoretického zájmu, tedy zkoumaný předmět, jednak je to pole, jež funguje jako metodologická laboratoř různých oborů (například lze studovat systém módy, filmovou sekvenci či obecně kulturu jako text) a jednak je to rovněž označení specifického procesu sebeutváření čili autoregulace, takže ve francouzské odborné terminologii pak často až splývá s výrazem *écriture*. Ze zpětného pohledu se tedy zdá, že pojem „text“ byl althusserovským „ne-předmětem“ pole, v němž dominoval pojem „struktura“. Dnešní frekvence pojmu „sít“ je v určitém ohledu dědicem i těchto krátkých dějin. První tři určení jsou sice současná, avšak vynořují se postupně v rámci strukturalismu, třebaže slovo samo se zprvu v pozici pojmu ani nevyskytuje. Jeho implicitní přítomnost by tak bylo možné vysledovat již počínaje ustavením strukturalismu jako nového paradigmatu humanitních věd, například v článku Claua Lévi-Strausse *Strukturální analýza v jazykovědě a antropologii* z roku 1945 anebo v jeho *Elementárních strukturách příbuzenství* (původně doktorská práce, na které Lévi-Strauss pracoval již od roku 1943). Pojem textu je dlouho anonymní – struktura jako struktura nevědomé abstraktní roviny pod rovinou explicitní komunikace není samozřejmě totéž co text, text je v této fázi nejvýš cosi, co strukturu ztělesňuje či manifestuje – pokud předmětem zkoumání je strukturnost textu. Avšak postupem času se zdá, že pojem „text“ nenápadně začíná nahrazovat pojem „struktura“. Jednou z možných příčin by mohla být reflexe strukturalismu na vlastní předpoklady a hranice, tedy souvislost se zvýšeným zájmem o to, co příliš striktně chápaná struktura eliminuje. Pro tento důvod se zdají svědčit zejména práce autorů sdružených kolem revue *Tel Quel* z let 1962 – 1967, v nichž se již pojem textu začíná profilovat jako pojem ústřední. Zde stačí odkázat například na sborník *Théorie d'ensemble*, na francouzskou recepci Bachtina, jak ji prostředkovala Julie Kristeva, jež odtud vytěžila pojem intertextovosti a jiné podobné.

Nevědomá infrastruktura původního strukturalismu, která určuje podmínky možnosti označování, se teď spíše ukazuje jako latentní proces, což je symptom posunu od kantovsky zabarveného transcendentálního zkoumání (to jest vytváření hypotetických modelů čili simulaker vysvětlujících reálné fungování), který je zároveň i obratem v celém směřování: nikoli již k ideálnímu pólu strukturalismu jako přísné vědy (fonologie, která byla ještě pro Lévi-Strausse vzorem jeho strukturální antropologie hraje podle jeho vlastních slov „v sociálních vědách rovnakú priekopnícku úlohu, akú zohrala napríklad atómová fyzika v súbore exaktných vied“ ([5], 45), nýbrž směrem opačným: od snahy o objektivní verifikovatelnost modelů s minimálním stupněm vnitřní volnosti (příklad: saussurovská *langue*) k procesům schopným zachovávat svou identitu v proměnách i ve velmi krátkém čase a ke smyslu jako „události“ tohoto procesu.

Pro tento obrat je velmi příznačný již název jedné ze statí Julie Kristevy z roku 1967 Produktivita zvaná text,¹ analyzující dílo Raymonda Roussele. Kristeva zde slovníkem té doby kriticky rozebírá pojem struktury v kontextu moderní vědy, která ve stopách platonizující tradice odsouvá stranou produktivitu, to jest proces psaní, jehož výsledkem je pak dílo jako předmět vědeckého zkoumání. Tato úvaha přinejmenším naznačuje: text je na straně *écriture*, „psaní“. A pokud teorie činí svým předmětem „dílo“, potom se zabývá sekundárním produktem směny. Nazývá-li soubor těchto produktů literaturou, kterou ustavuje jako pole bádání, činí tak proto, aby odvrátila pozornost od procesu produkce a do centra zájmu postavila „spotřebu“ subjektem, což je (slovník je jistě dobově příznakový) „pokus o rekuperaci translingvistické praxe logocentrickým rozumem“ ([4], 149). V článku *Text a jeho věda* píše: „Protože text není komunikativní řeč, jak ji kodifikuje gramatika, proto nereprezentuje – neoznačuje reálno. Tam, kde označuje..., tam se účastní pohybu, přeměny reálna, jež uchopuje v okamžiku jeho neuzavřenosti. (...) Text *nepojmenovává* ani *nevymezuje* vnějšek: designuje jako *atribut* ... onu hérakleitovskou pohyblivost, kterou nemůže připustit žádná teorie řeči-znaku a která popírá platónský postulát *esence* věci a jejich *formy*; na jeho místo staví jinou řeč a jiné poznání, jehož materializaci dnes začínáme nacházet v textu“ ([4], 12).

Zmíněný obrat se velmi často – a zprvu přirozeně u francouzsky píšících autorů – koncentruje do dvojice pojmů *écriture-texte*, což jsou často až synonyma. A jakmile je pojem textu takto dynamizován, množí se i odkazy k etymologii slova: tkaní, *textere*. Anebo „splétání“, bylo by lze také říci, a pak by se ukázala například i pozoruhodná souvislost s pozdní fenomenologií Maurice Merleau-Pontyho, jež právě metaforickým pojmem „splétání“ ruší protiklad ducha a hmoty, ideálního a faktického (což je jinak formulovaný přechod od scientismu a platonismu původní fenomenologie – stejně jako je tomu i v posunu od původního strukturalismu). Text: nikoli analýza struktur, nýbrž uvolňování procesu signifikace, *signifiance* (jejímž bližencem je *jouissance* či *textáze* u Rolanda Barthesa. Kritika se ovšem týká i metody: věda (v podobě teorii produktu, směny a spotřeby) je nesena vůlí k vědě, kterou se zhruba ve stejné době snaží demaskovat Michel Foucault. Naproti tomu je pro zkoumání procesů signifikace charakteristický zcela jiný étos,

¹ Viz. ([4], 147 – 184).

takový, který vůli k věděni a pravdě reflektuje, tedy reflektuje samy hranice tradičního pojmu vědy, takže věda o textu nemůže být vědou v tradičním slova smyslu (také proto, že odmítá dichotomii praxe-teorie). Aníž – ale tak je tomu zejména u Rolanda Barthes – přestává být tím, co francouzština pojmenovává slovem *savoir*.

Toto vše je velmi výstižně a stručně popsáno v tematickém heslu *Teorie textu francouzské Encyclopedie Universalis*,² jehož autorem byl Roland Barthes a pro něhož je již pojem textu v sémiotickém bádání pojmem ústředním. Historický vývoj od struktury k textu je zde možná předveden ve zkratce, zejména pokud jde o kritiku tradičního chápání textu, jehož nedostatkem bylo podle Barthese lpění na exkluzivitě komunikační funkce jazyka, což je symptom: doslovná přesnost napsaného, která byla definována shodou jeho verzí s verzí původní (ideál komentáře, jak jej zhruba ve stejné době odmítá Michel Foucault), byla metonymicky zaměněna s jeho přesností sémantickou, což odpovídalo představě, že text má sám v sobě cosi jako svůj (patrně jediný či pravý) význam, který je možné a nutné hermeneuticky restituovat; sémantika komunikace tak text pokládá za pouhou „extenzifikaci *écriture*“.

Zde však je možné učinit menší odbočku. Jestliže se to, co se označuje jako *text*, nachází v teoretických úvahách nejrůznější provenience vždy kdesi uprostřed mezi přísným pojmem (jakkoli text nikdy není nic stabilizovaného, spíše je to vždy cosi, co se „děje“) a konkrétní představou, vycházející z etymologie slova, potom je možné sledovat jeho osudy i v jiných rovinách, jež jsou s rovinou sémiologických pojmů spjaty spíše jen vztahem analogie. A zde je pak nápadný fenomén francouzského „nového románu“, který teoretici textu často obhajovali a jehož autoři sami svou tvorbu teoreticky reflektovali. Je to určitá střední, avšak velmi pozoruhodná fáze dějin pojmu. Například Alain Robbe-Grillet v článku *Cestu románu budoucnosti*, v němž v roce 1956 hájí tvorbu svou i svých kolegů, objasňuje, v čem spočívá to, co je v tradičním románu eliminováno jeho zaměřením na hrdinu a jeho psychologii, totiž *sama přítomnost* věcí samých a jako takových, věcí, které právě proto v novém románu už nesmí být jen odleskem jednání postav či stínem jejich přání anebo oporou lidských citů a vášní. Klíčem je mu policejní důkaz z místa činu čili stopa: věci zapomenuté, nahodile zaslechnutí věta svědkem, útržek papíru s několika slovy. Tedy něco, co chce a má být vysvětleno, neboť existence těchto věcí je funkcí události, k níž (zprvu nejasně, s průběhem vyšetřování však stále jednoznačněji) odkazují. Proto jsou stopy shromažďovány a analyzovány; předpokládá se, že jejich porovnáním a uspořádáním vyjde najevo jednoduchý sled příčin a následků; ze stop se takto stane síť, ve které uvízne usvědčený pachatel. Jsou to stopy právě proto, že tvoří prvky určité – struktury či textu.

V novém románě (a není pochyb o tom, že Robbe-Grillet zde má na mysli především svůj román *Gumy*, který publikoval tři roky před tímto svým teoretickým esejem): svědkové si protirečí, podezřelí dokládají svá nezvratná alibi, objevují se nové a nové náznaky, avšak do žádného jasného celku nezapadají. Stále je třeba zkoumat: polohu nábytku v místnosti, slova, věci. Ale protože není zřejmá jejich vzájemná souvislost, protože tedy

² Viz. ([1], 1014 – 1017).

k ničemu jinému neodkazují, než zase jen k sobě samým, jsou prostě zde, jsou najednou zřejmé jako věci, jsou to tyto věci a nic než tyto věci. Jsou skutečně přítomné.

„A tak je to i se světem kolem nás. Věřili jsme, jím dokážeme projít až do konce a že jsme s to připsat mu nějaký smysl, což byl úkol, jehož naplňování se věnoval především román. Ale byla to jen iluzorní simplifikace; a místo aby se svět stával jasnějším a byl nám blíží, pomalu se z našeho života vytrácel. Protože však jeho realita spočívá především v jeho přítomnosti, je třeba vytvářet takovou literaturu, která bude respektovat právě toto“ ([3], 21 – 22).

Zde i tam: nedůvěra k uzavřenosti struktury je nedůvěra ke konvenci; aby však bylo možné ukázat věci samé, je třeba konvenci prolomit – a ustavit novou. Je to echo ruského formalismu, ale současně je to již předzvěst pojmů text a *écriture*. Smysl se odehrává – jako událost – na švu mezi „strukturami“, tedy proces ukazování v poli textu (jako dynamického pole) je jednoznačně uchopen ve své procesualitě: dění, události jsou momenty, které pak zdůrazní i Roland Barthes ve svém heslu-eseji *Teorie textu*.

I v něm je zřejmé, že předmětem kritiky, pokud jde o tradiční nauku o znaku, je metafyzika pravdy, která má sklon fixovat vazbu mezi označujícím a označovaným v uzavřeném rámci tak, aby čelila nejistotě znaků. Důraz na sémantiku signifikace (a nikoli již na sémantiku komunikace) znamená v této tendenci zvrát: pojem textu se vymaňuje z lingvistiky a ocitá se v blízkosti rétoriky, což je umocněno setkáním s psychoanalýzou. Důsledkem je, že se mění nejen objekt zkoumání, ale i sama zkoumající teorie, protože si přiznává nemožnost metajazyka; chce-li cokoli říci o textu, musí vzít na vědomí, že je již sama součástí „textové praxe“ (rovněž Barthesův termín). Teorie textu nyní nic jako „předmět“ nemá, nýbrž je to práce reflexe v poli textu, do něhož patří i sociální a historický kontext (viz intertextovost), a jestliže i teorie takto pracuje na jazyce, spoluutváří tím způsob, jímž se člověk setkává se světem, o kterém mluví. Z toho pak vyplývá, že pojmy jako je „výraz“ či „reprezentace“ jsou pro teorii textu neupotřebitelné. Je-li text uchopen jako „produkce“, pak ovšem není adekvátní ani termín „signifikace“. „Chápe-li se text jako polysémický prostor, v němž se kříží cesty různých významů, je třeba odložit monologický a právní statut signifikace a pluralizovat ji“ ([1], 1014). To, co teorie textu požaduje, je, aby se komentář sám stal textem. „Subjekt analýzy (kritik, filolog, vědec) nemůže bez neupřímnosti či arogance věřit, že stojí vně řeči, kterou popisuje. Jeho vnější pozice je jen zcela provizorní a zdánlivá: rovněž tento subjekt je v řeči, musí, ať jakkoli si přeje být „přísný“ a „objektivní“, přijmout fakt, že je zasazen do trojího uzle subjektu, označujícího a Jiného ... Jediná praxe, která je podložena teorií textu, je text sám“ ([1], 1017).

To vše vrací slovo text znovu k jeho původní etymologii: je to tkanivo, avšak nikoli ve smyslu látky či závoje, za nímž se skrývá pravda či garantovaný význam, nýbrž ve smyslu „textury“, kterou je třeba si představovat (jak chce Roland Barthes) jako proplétání a křížení různých kódů: „pavouk, jenž se sám rozpustil do své sítě“.

To vše je historie, ne-li dnes již prehistorie teorie textu, navíc teorie textu sama je poněkud nespecifická, protože je zjevné, že ji nelze lokalizovat v nějakém (tradičním) oboru. Například kritika „metafyziky pravdy“ a „vůle k vědění“ sahá přes Michela Fou-

caulta až k Friedrichu Nietzsche, leccos je v této sémiologii ohlasem Derridovy dekonstrukce a nezpochybnitelné je i vzájemné působení umělecké tvorby – nový román je pouze jeden příklad za mnohé jiné – a umělecké teorie. Ale na tuto nedávnou minulost je možné – právě proto, že je minulostí – navázat rozšiřující úvahou. Se slovem text se v západní kultuře tradičně spojuje představa zajištěného vědění o světě; kulturní význam textu jakožto obrazu světa spočívá v tom, že je to základ, o který se lze opírat, rámec, jenž orientuje a za který je absurdní vycházet, protože text – ve významu textu *kanonického* – zahrnuje vše: věci, jejich pravá jména a jejich výklad. Na tom nic nemění ani fakt, že základní texty jsou v dějinách kultury vždy vystaveny dramatickým střetům mezi stabilizací a explozivním nárůstem informací.³

Teorie textu v té podobě, v níž se začala v 60. letech ustavovat, ovšem najednou ukazuje cosi docela odlišného: texty si protiřečí, texty jsou dokonce (dekonstrukce) v rozporu samy se sebou, ať jakkoli se tuto neshodu se sebou pokouší všemožně zastírat či bránit se celým systémem paratextů (Gérard Genette). Text (a tím spíše, je-li pochopen jako produktivní pole) je nevyčerpatelný, možnosti jeho čtení je najednou až příliš, jediná stránka v knize může až zčernat přemírou možných textů vysvětlujících texty, takže se stává místem textáže, což vše je zcela jistě neslučitelné s tradiční představou textu.

Je ale otázka, zda je to neslučitelné i s chápáním textu jako obrazu světa. V této věci možná platí pravý opak, pouze je přitom třeba obrátit vztah mezi světem a textem, resp. světem a knihou. Svět je otevřená kniha, kterou stačí číst – *locus communis* evropské kultury, jehož na prahu moderní vědy užil i Galileo Galilei: velká kniha všehomíra leží otevřena před našimi očima, avšak dokážeme ji číst jen tehdy, známe-li jazyk, jímž je psána. Text je obrazem světa už od antiky – ale nikoli vždy ve stejném smyslu. Tradiční symbolika světa jako knihy chce říci: svět je čitelný (ať už proto, že je stvořen podle určitého plánu, anebo proto, že v něm vládou zákony nebeské mechaniky, které odhaluje věda). Dnes se zdá, že smysl symboliky je jiný: text je obrazem světa, protože ukazuje jeho podobu. Není čitelný, neboť neexistuje kód reality. Je to však dynamické pole, v němž se neustále tvoří smysl. Jinak řečeno: svět je takový, jaké jsou texty, které jej – nikoli popisují, nýbrž – vykrešlují, modelují. Text je model světa.

Právě uprostřed mezi textem, jak jej chápala renesance a novověk, a textem, jak mu rozumí sémiotika, je Walter Benjamin, jemuž se jediným obrazem podařilo obojí spojit:

„Historismus se spokojuje tím, že uvádí různé momenty dějin do kauzálního nexu. Ale příčina sama o sobě nedělá již proto žádný čin historickým. Stává se jím dodatečně, skrze události, které mohou být od něho tisíciletí vzdálené. Historik, který z toho vychází, přestává probírat sled událostí mezi prsty jako růženec. Chopí se konstelace, do které vstoupila jeho vlastní epocha s jednou, zcela určitou dřívější. Zdůvodní tím pojem přítomnosti jako ‚nynějška‘, do něhož se zarazily střepiny z doby mesiášské“ ([2], 16).

³ K tomu srv. [6].

LITERATURA

- [1] BARTHES, R.: Théorie du texte. In: *Encyclopaedia universalis*, vol. 15.
- [2] BENJAMIN, W.: *Dílo a jeho zdroj*. Praha: Odeon 1979.
- [3] ROBBE-GRILLET, A.: Une voie pour le roman futur. In: *Pour un nouveau roman*. Paris: Ed. de Minuit 1961.
- [4] KRISTEVA, J.: Productivité dite texte. In: *Σημειωτική. Recherches pour une sémanalyse*. Paris: Ed. du Seuil 1969.
- [5] LÉVI-STRAUSS, C.: *Štruktúrna antropológia*. Bratislava: Kalligram 2000.
- [6] LOTMAN, J. M.: *Kultur und Explosion*. Frankfurt am Main: Suhrkamp 2010.

Prof. Mgr. Miroslav Petříček, PhD.
Ústav filosofie a religionistiky FF UK
nám. Jana Palacha 1
116 38 Praha 1
Česká republika
e-mail. miroslav.petříček@ff.cuni.cz